

Balogh András

Az I. világháború és a Kelet

Abstract

The study presents the changes in China, India, and in the Middle East during and after the First World War. The author examines the effects of the Great War, the role of the peace treaties in these regions of the world and presents the anticolonialism, the efforts of these countries to become independent.

Keywords: China, Egypt, India, Near East, Iran, Ottoman Empire, the May Fourth Movement, open doors, Sun Yat-sen, Chiang Kai-sek, Mao Zedong, Kemal pasha, Gandhi, Sykes-Picot, Montagu-Chelmsford reforms, Lloyd George, Wilson, Versailles.

A mikor az I. világháború fő következményének Európa térvesztését jelöljük meg, akkor a következőket tartjuk szem előtt: Az első és legfontosabb az európai nagyhatalmak szupremáciájának a megingása és néhány éven belül ennek eltűnése. Valószínűleg az európai vezető szerepnek az elvesztése bekövetkezett volna, hiszen a világban olyan gazdasági folyamatok indultak meg, amelyek már akkor felismerhetővé tették az Egyesült Államok döntő szerepét. Olyan demográfiai trendek bontakoztak ki, amelyek szintén előre vetítették az európai népesség arányának csökkenését a glóbusz népességében. S az is felsejlett már ekkor, hogy a változások Európa különleges helyzete és domináns pozíciói ellen fognak hatni. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Európának a legalább félezer éves diadalmenete állt meg az I. világháborúval. Ez a diadalmenet magába foglalta azt, hogy Európa „*felfedezte*” és birtokba vette a világ nagy részét, olyan globális rendszert teremtve meg, ahogyan ezt Wallerstein oly kitűnően leírta, amely összekapcsolta az európai, az amerikai, ázsiai és az afrikai kontinenseket, amelyben egyaránt szerepe volt Európa iparosodásának, a „*bengáli zsákmánynak*”, az afrikai rabszolga-kereskedelemnek, az ültetvényes gazdálkodás kiterjesztésének. Európa olyan folyamatnak volt a kezdeményezője és hasznélvezője, amelyben a világ legfontosabb jelenségei, eseményei már csak a glóbusz egészének együttes vizsgálatával érthető meg. Európa félezer éven keresztül igyekezett a saját arculatára formálni a világot, saját népességét kiadta az Újvilágba, és más földrészek, országok és közösségek munkáját felhasználta: egyesíteni tudta a világ különböző részeinek erőforrásait

Ma már 100 év távlatából egyre jobban megerősíthetjük a kortársak véleményét, hogy az I. világháború, nem egyike volt a nagy háborúknak, hanem egy korszakváltás eredménye, egyben kiindulópontja, egy világtörté-

nelmi fordulat előidézője, és sok tekintetben kezdete.¹ Voltak ugyan a történelem folyamán az I. világháborúnál hosszabban tartó és pusztítóbb háborúk és olyanok is, amelyek már kétezer évvel ezelőtt is több kontinensre kiterjedtek. Ezzel együtt mégis helytállónak tűnik az, hogy különleges jelentőséget tulajdonítsunk ennek a háborúnak. Ez a különleges jelentőség abban áll, hogy a globalizáció kiteljesedett korszakának volt a sorsfordító összecsapása, közvetve vagy közvetlenül az egész világ érintve volt benne és az eddigi fő társadalmi, gazdasági, politikai és eszmei irányzatokkal szemben teljesen újak kerültek előtérbe. A világháborúban az európai kontinens leértékelődése fejeződött ki és a háború következtében Európa súlyvesztése egyre nyilvánvalóbbá vált. Európa térszűrése nemzetközileg három fő tényezőben mutatható ki. Az egyik az, hogy az Egyesült Államok bármely európai nagyhatalommal való összehasonlításban felülmúlta partnereit. A másik tényező a gyarmatok és függő országok fölötti európai uralom megrendülése. A harmadik Oroszország előbb látványos összeomlása, majd magához térése, ami három nemzedéken keresztül egyikévé tette a szuperhatalmaknak.

Ebben a kis tanulmányban a második tényezőről szólunk, nevezetesen a gyarmati és függő országok szerepének gyors megváltozásáról. Arról, hogy megtört az a félezer éves folyamat, amelynek során Nyugat-Európa maroknyi nemzete az egész glóbuszon meglehetősen gyorsan tartós domináns pozíciókat szerzett. Most néhány év alatt, szoros összefüggésben a világháborúval és az új békerendszerrel, ezek a pozíciók visszafordíthatatlanul megrendültek. A változások súlyát a kortársak nem érzékelték. Nem ismerték fel, hogy a függő helyzetbe kényszerített népek történelmi lépésekben igen rövid idő alatt nemzetté válnak, modernizálódnak, függetlenségüket kivívják és némelyikük rivalizálhat majd az európai hatalmakkal. Hogy is vált volna ez nyilvánvalóvá, amikor a gyarmati birtokok egész Ázsiára és Afrikára a háborút követően is kiterjedtek és Dél Amerika nemzeteinek jó része, ha nem is formálisan, de a valóságban szintén alárendelt helyzetben volt. Ami az ázsiai kontinenst illeti, az I. világháború előtt csak az Oszmán Birodalom őrizte meg függetlenségét, bár erős külföldi befolyás mellett, rajta kívül csak néhány ütköző állam, mint Thaiföld vagy Afganisztán. Az afrikai kontinensen hasonló helyzet alakult ki, formálisan az I. világháború után csak Etiópia maradt független és a másik független ország, Libéria is gyakorlatilag függő ország volt.

A továbbiakban Ázsia néhány területével foglalkozunk: Kínával, a Közel Kelettel és Indiával. E heterogén térségek konkrét bemutatásával kívánjuk demonstrálni, hogy az I. világháború és annak következményei valamennyi függő országra különleges és meghatározó befolyást gyakoroltak.

¹ BALOGH András: *Egyike a nagy háborúknak, vagy történelmi korszakváltás kezdete*. IN: *Európai testvérháború 1914-1918. Közép-és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány*. Budapest, 2014. 167-180.

Kína

Az ország megkülönböztető sajátossága abban állt, hogy az európaiak és a japánok ugyan a legértékesebb stratégiai és gazdasági területekre rátették a kezüket, formailag Kína független maradt, de a belső feszültségek, állandó polgárháborúk színterévé vált. Az I. világháborúnak történelemformáló szerepe volt.

Kína formailag a győztesek oldalán fejezte be a háborút, a németek által megszállt Santungot azonban nem kapta vissza, hanem a japán igényeket elégítették ki vele.² Ebből az I. világháborús sérelemből nőtt ki a modern Kína legjelentősebb intellektuális és politikai mozgalma: a „Május 4-e mozgalom”. E radikális demokratikus mozgalomból nőtt ki a polgári Kuomintang, s a kommunista mozgalom is, és elkezdődtek a sorsdöntő „forradalmi polgárháborúk”, ahogyan az 1924-27, az 1927-37, az 1945-49 közötti rendkívül véres konfliktusokat a kínai történetírás nevezi.

A világháború éveiben Kínát a nagyhatalmak felosztásra váró, alku tárgyát képező térségnek tekintették. Az angol-japán szerződés (1917. február) elismerte Japán santungi „jogait”. Csang Hszün tábornok 1917 júniusában puccsot hajtott végre, és a mandzsu uralkodók utolsó sarjának, a japán védelmet élvező Pu Jinak a trónra ültetésével visszaállította a monarchiát. A restaurációs kísérlet ugyan néhány nap alatt megbukott, de Japán befolyása megmaradt. Az Egyesült Államok a „nyitott kapuk” elvét³ újrafogalmazva, a Lansing-Ishi-egyezményben 1917. november 2-án határozottan elvetette az érdekszférákra osztás addigi gyakorlatát, amely az egyes gyarmatosító hatalmaknak monopóliumhelyzetet biztosított bizonyos földrajzi területeken, illetve gazdasági szférákban. Az egyezmény nagy jelentőségű annyiban, hogy az „egyenlő jogok” elvéből először volt levonható egy fontos következtetés: Kína szuverenitását és területi integritását az Egyesült Államok Kínapolitikájának sarkpontjává kell tenni. Ez az okmány azonban korántsem egyértelmű, tudomásul vette ugyanis Japán érdekeit, így az amerikai-japán érdekszférák elhatárolásának is tekinthető: „a területi közelség különleges viszonyokat teremt az országok közt, következésképpen az Egyesült Államok kormánya elismeri, hogy Japánnak sajátos érdekei vannak Kínában, főként a birtokaival határos részekben.”⁴

² A Versailles-i Szerződés 156. cikkelye intézkedett hivatalosan arról, hogy a santungi német koncessziókat átadják Japánnak

³ A „nyitott kapuk elve” (Open Door) az első világháború kezdetétől minden eddiginél erőteljesebben határozta meg az Egyesült Államok Kína politikáját. Még 1899-ben kérte az akkori amerikai külügyminiszter, John Hay, hogy biztosítsanak minden külföldi államnak a saját koncessziós területükön egyenlő jogokat és a kikötők egyenlő használatát. IN: SHIZHANG HU: STANLY K. *Homback and the Open Door Policy, 1919-1937*. Greenwood Press. 1995. ch 1-2.

⁴ TUCHMAN, Barbara: *Stillwell, and the American Experience in China 1911-1945*. Grove

Augusztus 14-én a pekingi kormány hadat üzent Németországnak. Célja az volt, hogy a győztesek oldalára állva növelje hazai és nemzetközi presztízsét, és a santungi kérdésben kedvező elbírálásban részesüljön. Az effajta várakozásokat erősítette a nemzeti önrendelkezésről szóló wilsoni elvek széles körű publicitása.

A párizsi békekonferencián a kínai küldöttség arra törekedett, hogy a Santung feletti kínai szuverenitás helyreállításán túlmenően elérje az egyenlőtlen szerződések érvénytelenítését, az idegen csapatok kivonását és a vámautonómia elismerését – vagyis hogy Kínában is valóra váljon a függetlenség és a területi sérthetlenség elve. A nagyhatalmak azonban elfeledtek arról, hogy Kína győztesként került ki a háborúból, és egyetlen kínai igényt sem voltak hajlandók kielégíteni.⁵

A világháború közvetlen következményeként Kínában szűkült azoknak a hatalmaknak a köre, amelyek az országot ellenőrizték. A legtöbbet Japán nyerte. Sikerrel lépett a német és az orosz gyarmatosítók örökébe, és Kína gazdasági életében számos kulcspozíciót kezében tartott. 1918-ban a kínai külkereskedelem fele Japánnal bonyolódott le.

Az évtizedeken át tartó idegen beavatkozás, az érdekszférák rendszerének kialakítása hozzájárult az ország feudális típusú széttagoltságának fenntartásához és új helyi érdekek kialakulásához. A tartományok szeparatizmusa Jüan Sikaj halála után előrehaladt, az élükön álló katonai és egy személyben közigazgatási vezetők, a tucsünök „saját” külpolitikát folytattak, vagyis az erőviszonyoknak megfelelően hol az egyik, hol a másik hatalom érdekeivel azonosították magukat. Különösen szembeűnő volt Észak és Dél tartós szembenállása. Az 1916–1927 közötti időszakban a tucsünök Kína különböző területei fölött csaknem abszolút hatalmat gyakoroltak. Az egyes tartományok tucsünjei szövetségi rendszereket hoztak létre. Ilyen volt a Tuan Csi-zsuj vezette anhuji klikk, amely Peking és a parlament birtoklásával a központi kínai kormány örököséként akart szerepelni. Japánbarát beállítottsága később, a forradalmi események időszakában lepleződött le. A közép-kínai tartományok egy részét fogta át a cseli szövetség. Vezetői Cao Kun és Vu Pej-fu. Ők üdvözölték és propagálták a legerősebben az amerikai Kína-politikát. Mandzsúriában Csang Co-lin hadserege gyakorolta a hatalmat; a közvélemény előtt ismertek voltak a japánokkal fenn tartott szoros kapcsolatai.

A tartományi katonai vezetők egy része igyekezett magának népszerűséget szerezni nacionalista vagy egyenesen szocialista cégérű politika meghirdetésével. Így tettek a kuanghszi majd a kuangtung-i tábornokok, akik

Press 1971. 48.

⁵ Wilson elnököt a japán követelések elfogadásakor két tényező befolyásolta: az egyik a kínai kormány ellentmondó politikája Santung kérdésében, vagyis az, hogy a háború éveiben Wellington Koo kínai külügyminiszter két alkalommal is tudomásul vette a Santungra támasztott japán igényeket, a másik a japánok azon fenyegetése, hogy nem írják alá a Versailles-i Egyezményt. LANSING, Robert: *The Peace Negotiations*. New York, 1921. 245

1917-ben meghívták magukhoz Szun Jat-szent, és hozzájárultak „*déli kormányának*” megalakításához Kantonban, 1920-ban. Különös, egyben jellemző figurája volt a kornak Feng Jü-hsziang, aki megkereszteltette katonáit, teljes puritánsgot követelt tőlük, kapcsolatot létesített a Szovjetunióval és a kommunistákkal, majd 1927-ben Csang Kaj-sek oldalára állt.

A tucsün korszak anarchiája sorsdöntő volt a későbbi fejlődés szempontjából. 1.) az adott technikai színvonalhoz képest amúgy is túlnépesedett országban hatalmas termőterületeket és csatornarendszereket pusztítottak el a háborúk. 2.) a tucsünök működése következtében az ország történelmének talán legsúlyosabb adóterhei sújtották a lakosságot. 3.) a húszas évek közepétől elvadult hadseregek kóboroltak és raboltak az országban. Mintegy 6–8 milliónyi fegyveres garázdálkodott.

A Május 4-e mozgalom

A párizsi békekonferencia a gyarmati és függő országok nemzeti igényeit nem elégítette ki, ugyanakkor az alkudozások s az elfogadott döntések a keleti nacionalista mozgalmak ösztönzői lettek. A párizsi döntések reakciójaként indult el az a mozgalom, amelyből a modern Kína megszületett.

1919. május 4-én a pekingi diákság demonstrációi tömeges tiltakozó kampánnyá nőttek. A mozgalom résztvevőinek szemében a nemzeti megaláztatás az ország gyengeségének következménye volt, a gyengeség viszont a régi Kínának az új körülményekhez való alkalmazkodási készségének hiányából, a gondolkodást gúzsba kötő hagyományokból és az élődsdi uralkodó osztályok tehetetlenségéből következett.

A mozgalom vezetése és szellemi irányítása a társadalom modern szektorához tartozó értelmiségiek kezében volt. A liberális vagy anarchista nézetek képviselői élvezték a növekvő számú polgárság támogatását, és befolyásuk csaknem az egész diákságra kiterjedt. Mind a nacionalista, mind a kommunista mozgalom szellemi és jórészt politikai elitje tevékenyen részt vett a május 4-i eseményekben.⁶

A május 4-e mozgalom nem pusztán a nemzeti tiltakozás kifejezése volt, hanem az ország történelme legmélyebb politikai és kulturális forradalmának kezdete is. Egyetlen függő országban sem érték olyan elkeseredett támadások a tradíciókat, a kulturális és intellektuális örökséget, mint Kínában. Sőt, másutt a nacionalista érzelmek a régmúlt dicsőségéből kaptak ösztönzést.

Az értelmiség és a diákság vékony réteg volt, de tömegbefolyása gyorsan nőtt. Ezt a kulturális forradalomnak köszönhette, melynek egyik legfontosabb vívmánya az ún. irodalmi nyelvet (ven-jen) a beszélt nyelv (paj-hua) váltotta fel. A paj-huára való áttérést a kortársak közül többen hasonlították össze azzal

⁶ Jó áttekintést ad Chow Tse Tung: *The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China*. Harvard University Press, 1960.

az európai folyamattal, amelynek során a latin kiszorult a nemzeti nyelvek javára. A kínai folyamat robbanásszerű gyorsaságára utal az, hogy a paj-hua ötletét 1917-en vetette fel először Hu Sih – a Columbia Egyetemre benyújtott diszsertációjában –, s 1920-ban, a május 4-i események hatására, az újságok zöme már ezt használta, és bevezették az elemi iskolai oktatásban is.

A forradalmár értelmiségiek az irodalmi folyóiratok és a Pekingi Egyetem körül tömörültek. Az egyetem rektora ekkor Caj Jüan-pej, akit „a kínai reneszánsz atyjának” neveztek; a könyvtár igazgatója a kortársak szerint az első kínai marxista, Li Ta-csao (Li segédkönyvtárosa volt Mao Ce-tung); a bölcsészkar dékánja a Kínai Kommunista Párt majdani első főtitkára, Csen Tu-hsziu. A kommunista mozgalom későbbi sikereinek intellektuális alapját éppen az vetette meg, hogy az értelmiség igen gyorsan – ha nem is mindig a kellő alapossággal – magáévá tette a marxizmust.

1919–1920-ban a régi Kína elleni harc közös frontba csoportosította a polgári demokrácia híveit és a marxistákat. Viharos sikere volt a korabeli modern angol, francia, orosz és japán irodalomnak. A Pekingi Egyetem külföldi meghívottjai között szovjet-orosz tanárok is voltak, és maradandó hatást gyakorolt előadásaiival John Dewey és Bertrand Russel.

A Május 4-e mozgalom határozott antikolonializmusa elsősorban a nagy ipari és kereskedelmi központokban váltott ki visszhangot. Az a hír, hogy a pekingi tömeg a japánbarátnak és árulónak tartott miniszterek házáit lerombolta és összezapott a hatóságokkal, mozgósította a nemzeti polgárságot és a munkásságot. Kibontakozott a japán áruk igen sikeres bojkottja; ezzel egyidejűleg a japán tulajdonban lévő gyárak munkásai sztrájkba léptek. Június első hetében 70 000 textil- és fémipari munkás szüntette be a munkát; később a vasutasok is csatlakoztak hozzájuk. Ezek voltak a munkásság első politikai sztrájkjai. A tömegbázis nélküli intellektuelek figyelme most irányult a munkásmozgalomra. 1919 tavaszától a kisszámú, de koncentrált munkásság szervezettsége növekedett, és gyakorivá váltak a hónapokig tartó sztrájkok. A nemzeti ébredésnek és a munkásmozgalom megjelenésének időbeli egybeesése meghatározta a kor politikai gondolkodását és Kína további történelmét.

A washingtoni konferencia

Japán a világháború alatt az Egyesült Államok és Anglia rovására megszerezte a döntő pozíciókat Kínában. Nem telt el azonban egy év sem a párizsi békekonferencia óta, s az amerikai politikai vezetés aktívan föllépett a Csendes-óceán térségében megnövekedett japán befolyás visszaszorítására.

Az 1921. november 12-e és 1922. február 6-a között Washingtonban tartott értekezlet célja a háború utáni csendes-óceáni rendezés volt. Az amerikai diplomácia széttrökte az 1902 óta érvényes angol–japán szövetséget, és rákényszerítette Japánt azoknak az alapelveknek az elismerésére, amelyeket első ízben a

Lansing-Ishi-szerződésben követelt. Így a február 6-án aláírt, Kínáról szóló kilenchtalmai szerződés tagállamai, köztük az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország, Japán és Olaszország⁷ megállapodtak abban, hogy „tiszteletben tartják Kína szuverenitását, területi és közigazgatási sérthetlenségét. Mindent elkövetnek, hogy a gyakorlatban átültessék és fenntartsák az egyenlő jogok elvét valamennyi nemzet kereskedelme és ipara számára Kína egész területén”, és „tartózkodjanak attól, hogy a Kínában jelenleg fennálló helyzetet olyan speciális jogok és privilégiumok megszerzésére használják fel, amelyek sérthetik a baráti államok jogait...”

A kilenchtalmai szerződés, amelyet az értekezlet fő dokumentumának neveztek, „az egyenlő jogok elvének” kizárólagossá tételével a „nyitott kapuk” doktrína teljes sikerét jelentette. Japán „különleges érdekeit” nem ismerték el többé. Japánnak Kínával kellett megegyeznie a santungi kérdésben, így az ott gyakorolt német jogok rövid időn belül Kínára szálltak vissza.⁸ A japán-kínai szerződés tehát revideálta a párizsi konferencia idevágó határozatait. Japán számára némi kárpótlást jelentett az amerikai és a japán sorhajóflotta egymáshoz viszonyított nagyságát 5:3 arányban megállapító flottaegyezmény és a négyhatalmi egyezmény (Egyesült Királyság–Franciaország–Japán–USA), amely megtiltotta, hogy az Egyesült Államok támaszpontokkal erősítse meg az ázsiai szárazföld felé eső birtokait (Fülöp-szigetek, Guam és az Aleuti-szigetek).

Sokan úgy értékelik a washingtoni konferenciát, hogy az visszatérés a Kína feletti kollektív befolyás és uralom politikájához. Csakhogy a „kilencek” nem egyszerűen a világháború előtti viszonyokat állították helyre. Az Egyesült Államok számára kedvező „nyitott kapuk” elvének alkalmazása egyben az egyes hatalmak külön befolyási övezetei ellen is irányult, így az egységes Kína megteremtését segítette. Igaz, az ország szuverenitásának és területi integritásának elismerését nem a kínai nemzeti célkitűzések támogatása céljából fogalmazták meg, hanem a gazdasági behatolás szabaddá tétele érdekében, amint ezt a vámtarifa-szerződés egyértelműen demonstrálja. A kínai hatóságok által kivethető vámokat az áruk értékének 5%-ában maximálták.

Közel-Kelet

A Közel-Kelet realitásaira rányomta bélyegét az, hogy évszázadok óta az Oszmán Birodalom fennhatósága alá kerültek népei és államai jelentős külső nyomás hatására egy igen torz modernizálódás kezdődött, de továbbra is általános elmaradottság és széttagoltság jellemezte ezeket a területeket. A Közel-Keleten a I. világháborúig modern értelemben vett független nemzeti államok egyáltalában nem léteztek. A radikális nacionalizmusok feltűnése a

⁷ Az Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság nem kapott meghívást.

⁸ FANNING, Richard W.: *Peace and Disarmament: Naval Rivalry and Arms Control. 1922-1933.* Washington, 1995. 1-24.

19. század utolsó évtizedeiben és a 20. sz. elején jól kimutatható egyes különlegesen tájékozott és a közeljövőt is elemezni képes személyiségek munkáiban. A valóságban a Közel-Kelet arab területein csak csíra formájában mutatkozott meg bármiféle komoly nacionalizmus.

Az I. világháború hozta meg azt a radikális fordulatot, amely az elmúlt hetnyolcszáz esztendő fejlődési tendenciáitól teljesen eltért. Mindenekelőtt az Oszmán szultánátus és kalifátus megrendülése, a nyugati hatalmak, elsősorban Anglia következetes támogatása a különböző Isztambul-ellenes fejedelmeknek, törzseknek, vallási közösségeknek összekapcsolódott a születő értelmiség hirtelen megjelenő nacionalizmusával. Az I. világháború éveiben néhány hónap alatt angol támogatással gyorsan elsöprő népszerűsége tettek szert olyan ideák, mint egy önálló arab királyságnak a létrehozása. A háború alatt az európai nagyhatalmak erkölcsileg lejáratták magukat azzal, hogy később nyilvánosságra került titkos szerződéseikben homlokegyenest ellenkező dolgokat ígértek és tettek, mint amit nyilvánosan meghirdettek: az angolok és franciák egymás között felosztották a birodalmat arab területeivel együtt. Az I. világháború adott lehetőséget arra, hogy a cionista mozgalom támogatást kapjon Londontól egy „zsidó nemzeti otthon” létrehozására.⁹ Az európaiak maguk váltak motorjává egy olyan folyamatnak, amely végül az arab nacionalizmus szárba szökkenéséhez, arab államiságok létrehozásához, és a térség legfejlettebb új államának, Izraelnek a megteremtéséhez vezetett.

Az európai hatalmak tervei az Oszmán Birodalom felosztására

A szultán birodalma az elmúlt évszázadban elszenvedett sorozatos vereségek ellenére még a világháború kitörése előtt is nagy kiterjedésű volt és stratégiai szempontból fontos területeket foglalt magában. A mai Törökországon kívül része volt az államnak Mezopotámia a Perzsa-öböl, valamint az Eufrátesz és a Földközi-tenger közötti hatalmas térség. A szultán névleges fennhatósága még szélesebb körű volt: a brit megszállás alatt álló Egyiptom kedivéje és az Arab-félsziget törzseinek egy része is elismerte. A szultán egy személyben a muzulmán közösségek kalifája is volt.

A birodalom főbb etnikai közösségeit a törökök, arabok, görögök, örmények és kurdok alkották. Vallásilag az oszmán uralom alá vont területek egységesebb képet mutattak: a kisázsiai partvidék görög, Levante arab és Északkelet-Anatólia örmény keresztényein kívül a lakosság többsége muszlim volt.

Az állam gyengesége – soknemzetiségű jellegén túl – főleg abból fakadt, hogy igen elmaradott agrárterületek összessége volt. Csaknem mindenütt a nagybirtok uralkodott. A hazai ipar alig fejlődött, a kereskedelmet és a pénzügyeket idegenek vagy a nemzeti kisebbségek, főképpen a görögök tartották a

⁹ FRIEDMAN, Isayah: *Palestine, a Twice Promised Land ? The British, the Arabs and Zionism. 1915-1920.* Transaction Publishers, 2000. 166.

kezükben. Az ifjú török forradalom óta a politikai válság állandósult.

A világháború kitörése szinte jeladás volt az Oszmán Birodalom felosztására már régen készülő európai hatalmak, Anglia, Franciaország és Oroszország számára. Az antant nyílt törökellenes politikáját az is magyarázta, hogy az isztanbuli vezetés szorosán együttműködött Németországgal. 1914-től titkos szövetség állt fenn a két ország között. Az Enver pasa által irányított török uralkodó csoport nem pusztán a status quót akarta fenntartani, hanem pántürk törekvéseket is hirdetett: célul tűzte ki valamennyi, a törökkel rokon nyelvet beszélő nép – az azerbajdzsánok, a tatárok, az üzbegek, a türkmének és mások – tömörítését.

Az antanthatalmak a török kérdésről először 1915. április-májusban tárgyaltak. Mindnyájan körvonalazták igényeiket: Anglia teljes biztonságot remélt pozícióinak a szuezi-csatorna környékén; Oroszország elérkezettnek látta az időt az évszázados álom, a déli tengeri kijárat megszerzésére, közvetlenül birtokba akarta venni a Dardanellákat, Trákia egy részét és Isztambult (Konstantinápolyt). Közben áprilisban Londonban megállapodás született az angolok és az olaszok között, s az előbbieket elismerték a Dodokanészosz és Adala vidékének olasz okkupációját.

Rendkívül szövevényes és egymást keresztező megállapodások születtek ezután. A nagyhatalmak osztozkodásain kívül más tényezők is hozzájárultak a térség további sorsának meghatározásához. 1915. július és 1916. január között MacMahon egyiptomi angol főbiztos levelezést folytatott Huszsein mekkai seriffel s az ő személyén keresztül ösztönözte az arab felkelést. Anglia jóváhagyta egy olyan független arab királyság tervét, amely magában foglalta volna az arab lakosságú területeket a Damaszkusz–Homs–Hama–Aleppo vonaltól keletre.

A MacMahon–Huszsein-tárgyalások után nem sokkal, 1916 májusában került sor az újabb angol–francia megállapodásra, amely Sykes–Picot-egyezmény néven vált ismertté. Az egyezmény „a közvetlen vagy közvetett igazgatás vagy ellenőrzés” terminust használva Franciaországnak juttatta a Damaszkusz–Moszul vonaltól északra eső, stratégiai szempontból fontos és olajban gazdag területet, míg Nagy-Britanniának ettől délre a Gaza–Kirkuk vonalig terjedő térséget. Palesztina kérdéséről nem született végleges döntés. Abban állapodtak meg, hogy a terület esetleges nemzetközi irányításáról Oroszországgal, a többi szövetséggel és a mekkai seriffel konzultálnak. A MacMahon–Huszsein- és a Sykes–Picot-egyezmény tehát ellentétben állt egymással. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy az angol diplomácia arab politikája önmagában is több szálon futott: London tárgyalt Huszsein riválisával, az Arab-félszigeten egyre befolyásosabb Ibn Szauddal is.¹⁰

A hadműveletek nem hozták meg az antantnak a remélt és várt sikert.

¹⁰ FRANKLIN, David: *The Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York, Owl, 268-288.

Kemál Atatürk, teljes nevén Gázi Musztafa Kemál gallipoli győzelmével 1916 januárjában összeomlott Churchillnek a Török Birodalom gyors felszámolására irányuló terve. Most már katonailag is fontos volt az arab felkelés kirobbantása. 1916 júniusában Husszein csapatai megindultak észak felé. A helyzet bonyolultságát jelzi, hogy az angolok által is inspirált arab felkelés újabb zavart keltett a térséget már nagy vonalakban egymás között felosztó hatalmak között. Ezért 1917 áprilisában Saint-Jean-de-Maurienneben megerősítették a Sykes–Picot-egyezményben foglaltakat. Olaszországnak további területeket biztosítottak Kis-Ázsiában.

1917 márciusától Oroszország kivált a Törökország elleni háborúból, majd az októberi forradalom első napjaiban nyilvánosságra hozták és széles körben terjeszteni kezdték a Sykes–Picot-egyezmény szövegét. A török vezetőkben alighanem most tudatosult teljesen, hogy a török lakta Törökország is az antanthatalmak közötti osztozkodás tárgyát képezi.

Oroszország kiválása csapást mért az antant közel-keleti hódító terveire. A veszteséget a nyugati hatalmak a törökországi nemzeti kisebbségek szeparatista mozgalmainak ösztönzésével akarták ellensúlyozni. Venizélosz görög miniszterelnök eközben „Nagy-Görögországról” álmodott, amelybe beletartozott volna az európai Törökország, Konstantinápoly és Kis-Ázsia nyugati partvidéke is. Mozgalmak indultak Nagy-Örményország és az önálló Kurdisztán létrehozására.

Palesztina sorsát illetően egyre nagyobb jelentőségre tett szert az, hogy a csatorna mindkét partját szilárdan ellenőrizni kívánó angol vezető körök felkarolták a cionista aspirációkat. A brit kabinet 1917 márciusában erről nyilatkozatot tett közzé, majd Rothschild báró javaslatára válaszolva lord Balfour 1917. november 2-i deklarációjában kimondta „egy zsidó nemzeti otthon” (a national home for Jews) megteremtésének szükségességét.¹¹ A Balfour-deklaráció azonban elismerte a Palesztinában döntő többségben lévő arab lakosság polgári és vallási jogait is.

1918 őszén Törökország elvesztette az arab lakosságú területeket, és az október 30-án aláírt mudroszi fegyverszünet értelmében megmaradt birtokainak stratégiai fontos pontjait is átengedte az antantnak. Közvetlenül a versailles-i értekezlet előtt Lloyd George és Clemenceau Londonban egyeztetett az angol és a francia álláspontot. Clemenceau a Rajna-vidéken kilátásba helyezett pozíciók fejében átengedte tárgyalópartnerének a Moszul-vidéket és Palesztinát.

Az Oszmán Birodalom felosztása. Népszövetségi mandátumrendszer

Az előbbieken ismertetett „klasszikus” kolonialista osztozkodási tervek megvalósítása a háború befejezése után nagy nehézségekbe ütközött. Megnövekedett a demokratikus, a szocialista és a pacifista eszmék népszerűsége.

¹¹ YAPP, M. E.: *The Making of the Modern Middle East 1792-1923*. Longman, 1987. 290.

ge, és figyelembe kellett venni az amerikai külpolitikának az angol és francia területi hódítások iránti ellenszenvét is. A wilsoni koncepciónak lényeges eleme volt a nemzeti önrendelkezés elismerése, bár ezt a gyarmati országokra csak hosszú távon és megszorításokkal vonatkoztatták. Ugyancsak Wilson ellenezte a vesztes hatalmak gyarmatainak felosztását a győztesek között. Az amerikai álláspont kifejezte az amerikai közvélemény gyarmatosítás-ellenes hangulatát és kiterjesztette a „nyitott kapuk” doktrínát. Ebben a légkörben még Lloyd George is kénytelen volt 1918 januárjában úgy nyilatkozni, hogy az önrendelkezést alapelveként ismeri el a gyarmatoknak.¹² A hagyományos, tipikus „birodalmi” törekvés és gondolkodásmód azonban semmit sem változott; jól bizonyítják ezt Curzon szavai: *„Hajlok arra, hogy értékeljem az önrendelkezést mint érvet, mert úgy hiszem, hogy a nép legnagyobb része a javunkra döntene... Ha nehézségeinkből nem tudunk más módon kijutni, akkor az önrendelkezést kellene kijátszani (bármit ér is az) mindenütt, ahol nehézségekbe ütközünk a franciákkal, az arabokkal vagy bárki mással, és az úgy eldöntését eme végső érvre kellene bízunk, szívünk mélyén tudva, hogy nekünk több esélyünk van belőle hasznot húzni, mint bárki másnak.”*

Az annexióról való lemondás és az önrendelkezés elve, illetve a titkos szerződésekben rögzített osztozkodás terve valamilyen formában ellentmondásban állt egymással. Ennek a feloldását szolgálta a vesztes hatalmak területeinek nemzetközi felügyelet alá helyezése és egyes gyarmati közigazgatási tapasztalatokban jártas tagállamok megbízása a közvetlen igazgatási teendőkkel. A Népszövetségtől a megbízásokat (mandátumokat) azok a tagállamok kapták, amelyek a háború folyamán már előzőleg megegyeztek a vesztesek területeinek felosztásában.¹³ Az általuk igazgatott országok határait főleg az egymás közötti megállapodások alakították ki.

A mandátumterületek a gyarmati rendszer részeinek tekinthetők. Ugyanakkor e forma megjelenése azt mutatja, hogy a gyarmatosítás már erkölcsileg igazolhatatlan és tarthatatlan jelenséggé vált. Az ekkor kidolgozott népszövetségi Egyezségokmány az első olyan nemzetközi dokumentum, amely az igazgatást ellátó hatalom kötelességeit helyezi előtérbe: *„... alapelvül mondatik ki, hogy ezeknek a népeknek jóléte és fejlődése a civilizáció szent hivatása, amelynek biztosítékait fel kellene venni a jelen egyezségokmányba.”*¹⁴

Versailles-ban különbséget tettek a függő területek népeinek fejlettségi foka, gazdasági viszonyai és egyéb körülmények között. Így a volt török területekre csak ideiglenes megbízást (A-mandátum) adtak. Ám az előzetes titkos tárgyalásoknak megfelelően Szíriát és Libanont Franciaország, Palesztinát, Transzjordániát és Mezopotámiát Nagy-Britannia kapta, bár véglege-

¹² LLOYD GEORGE, David: *Memoirs of the Peace Conference*. Vol II. Yale University Press. 1939.724-734.

¹³ A Népszövetség Egyezségokmányának 22. cikkelye

¹⁴ U.o.

sen a San Remo-i konferencia döntött 1920. április 19-e és 26-a között.

Törökország a sèvres-i egyezményekben 1920. augusztus 10-én tudomásul vette a Népszövetség által adott közel-keleti angol és francia mandátumokat. Kelet-Trákia, a Dardanellák és Izmir városa Görögország része lett; Törökország lemondott egyiptomi és szudáni jogairól, és elismerte a francia protektorátust Marokkó és Tunézia felett. A tengerszorosok nemzetközi vízi úttá váltak, amelyek minden állam számára minden körülmények között nyitva állnak. A nagyhatalmak Sèvres-ben is támogatták az önálló örmény és kurd állam létrehozására irányuló törekvéseket. A sèvres-i diktátumot a kemalista ellentétek miatt soha nem tudták érvényesíteni.¹⁵

A San Remó-i konferencia

Az 1920. április 18-25. között San Remóban megtartott nemzetközi konferencia a versailles-i megállapodásoknak megfelelően véglegesen rendezte a mandátumokkal összefüggő kérdéseket. A háború alatt és közvetlenül utána lezajlott nagyhatalmi alkudozások alapján döntöttek ama területek sorsáról, amelyek korábban a vesztes hatalmaké voltak, s önálló állami létrealkalmatlannak minősültek. Állandó Mandátum Bizottságot hoztak létre, s ez kétévenként jelentést tett a Nemzetek Szövetsége Tanácsának és a mandátummal felruházott hatalomnak. A jelentések ajánlásokat is tartalmazhattak. A San Remó-i konferencia a volt török területeken (az Amandátumterületeken) igen széles, csaknem gyarmati igazgatási jogkört adott Angliának és Franciaországnak.

Egyiptom

Külön szólunk, bár történetileg és földrajzilag a Közel-Kelet része, Egyiptomról. Fejlődési útja teljesen eltért a Közel Kelet egészétől, mivel Egyiptom az Oszmán Birodalomhoz csak jogilag, formailag kötődött, hiszen az 1882-es brit okkupáció eredményeképpen itt brit uralom alakult ki. Egyiptom volt a térség legfejlettebb országa, jelentős gazdasági átalakítással, számottevő bevételekkel, egy nem túl nagy létszámú, de igen befolyásos modern értelmiséggel és kereskedelmi, üzleti osztállyal. Az I. világháború az egyiptomi nemzeti fejlődéshez hozzájárult: a modern függetlenségi és liberális demokratikus gondolatok közvetlenül kötődnek a Párizsi Békekonferenciához.

1914-ben a háborúra hivatkozva az angolok megfosztották az Oszmán Birodalmat formális egyiptomi uralmától és protektorátust vezettek be Egyiptom fölé. Az egyiptomi khedivének, Ismail szultánnak, minden fontos kérdést meg kellett konzultálnia Londonnal. Az I. világháború Egyip-

¹⁵ HELMREICH, Pauo C.: *From Paris to Sevres: The partition of the Ottoman Empire and the Peace Conference of 1919-1920*. Columbus, Ohio State University Press, 1974. 320.

tom számára gazdasági lehetőségeket hozott, és a felfokozott remények korszaka köszöntött be, hiszen az egyiptomi uralkodó elit, a középosztály, az értelmiségiek, a diákok úgy látták, hogy a világháború hatalmas lehetőséget nyújt az ország számára, hogy függetlenné váljon. A remények egyik nyilvánvaló és sokat hivatkozott forrása volt Wilson amerikai elnök 14 pontja. Az amerikai elnök kifejezte egyértelmű szimpátiáját a nemzeti önrendelkezés iránt, és európai szövetségesei a német gyarmatok vonatkozásában a leghatározottabban a német afrikai és csendes óceáni gyarmatok felszámolására törekedtek – és ami még fontosabb volt Egyiptom számára – egyértelműen az Antant-hatalmak Törökország gyöngítése érdekében az Oszmán Birodalom minden népének valamilyen formában függetlenséget ígértek. Ez vonatkozott a görögökre, örményekre, kurdokra, és ami a kairói közvéleményt állandó és heves izgalomba hozta, a nyugati hatalmak a Levante, Mezopotámia és az Arab Félsziget feletti Oszmán uralom felszámolására tettek ígéretet. Azt a benyomást keltették, hogy nem helyébe akarnak lépni a törököknek, hanem az arab országok függetlensége mellett kötelezték el magukat. London kinyilvánította az arab nacionalista mozgalom támogatását. Ezen körülmények között a kairói részben feudális, részben katonai, részben polgári elit az antant hatalmakkal szimpatizált, hiszen az Oszmán Birodalom felbomlása után úgy érezték, hogy egy teljesen új korszak következik el, nevezetesen a független arab nemzetek színrelépése.

Az arab országok közül Egyiptom volt a legfejlettebb. Nemcsak az egyiptomi gazdaság teljesített kiemelkedően jól, nemcsak jelentős nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező egyiptomi elit alakult ki, hanem olyan politikai kultúra is létrejött, amelynek talaján egyiptomiak tízezrei foglalták meg a függetlenség, a demokrácia és a szekuláris reformok iránti elkötelezettségüket. Ezeknek az új aspirációknak volt az Egyiptomban máig nagy becsben tartott, jelentékeny szellemi és politikai teljesítményt felmutató Saad Zaghloul pasa a vezetője. Ő a befolyásos egyiptomi elit képviselője volt, bár ő maga viszonylag egyszerű családból származott, politikai, gazdasági és házassági kapcsolatai egyértelműen a liberális egyiptomi felső körökhöz kapcsolódtak. Ellentétben az egyiptomi vezető körökhöz tartozók jelentős részével, hangsúlyozottan arab és nem pedig türk, cserkesz, vagy egyéb más nemzetiségű kötődéssel rendelkezett, ami évszázadok óta megszokott volt Egyiptomban. Zaghloul a háború utolsó éveiben úgyis, mint a Törvényhozó Gyűlésnek az elnöke, a brit főbiztostól Egyiptom nevében kérte a protektorátus felszámolását és azt, hogy ő maga néhány egyiptomi vezető kíséretében a párizsi béketárgyalásokon részt tudjon venni. A britek visszautasították ezt a kérést, mert Zaghloult a forradalmi nyugtalanság egyik fő képviselőjének tartották. Az elutasítás miatt Zaghloul a delegációból, amelyet Párizsba indítottak volna egy politikai pártot szervezett. Ez a politikai párt kifejezte és a közvetlen kapcsolatát a párizsi békekonferenciá-

val, ugyanis az a politikai párt, a Wafd, amely a két világháború között és még sokáig domináns és jelentős szereplője volt az egyiptomi politikai életnek, már nevében is béketárgyalásokra utalt, hiszen a Wafd arabul delegációt jelent.¹⁶ Az angolok nemcsak elutasították ezeket a követeléseket, hanem Zaghouloult száműzetésbe küldték Málta szigetére.

Az angol politika azonban nem volt következetes, Londonban ugyanis tartottak a gyorsan feltörő szélsőséges irányzatoktól, és nem voltak elégedettek a khedivével. Álláspontjukat megváltoztatva a brit doktrinák Zaghouloult a nyugati demokrácia és civilizáció emlőjén felnőtt politikusnak ítélték, ezért Zaghouloult Máltáról visszahívták és engedélyezték, hogy Párizsba valóban delegációt vezessen. Kairóban a nemzeti liberális irányultságú sajtó egyre inkább Zaghouloulnak látta az első számú nemzeti hőst. Minden lépését figyelték, és amikor kiderült, hogy Zaghouloul az égvilágon semmit nem tud Párizsban elérni, ez Zaghouloulnak a reputációját nem csökkentette, hiszen úgy tekintették, hogy oroszlátként küzdött olyanokkal szemben, akik megakadályozták Egyiptom függetlenné válását. Kiábrándító volt az egyiptomi liberális demokrata körök számára az, hogy az angolok és franciák mellett az amerikaiak is elutasították az egyiptomi követeléseket. Wilson óriási csalódást okozott az egyiptomiaknak, hiszen az amerikai elnök őt a nemzetek önrendelkezése apostolának és a minden népnek megadandó demokratikus kormányzás következetes hívének tekintette, most viszont a nemzet történelmének kritikus időszakában Angliával alkotott közös frontot.

A világháború vége után azonban már a szellemet visszanyomni a palackba nem lehetett és a brit hatalom olyan kompromisszumra kényszerült, amely egészen a második világháború utolsó évéig működött. Ennek lényege, hogy gyakorlatilag teljes önkormányzatot és belső önrendelkezést biztosítottak Egyiptomnak, számukra is elfogadható reformokat engedtek bevezetni, de megtartottak bizonyos fontos pozíciókat, így a Szuezi csatorna feletti rendelkezés jogát és gyakorlatát, és a Nílus völgyének ellenőrzését, amely a brit uralom alatt álló Szudánhoz vezető összeköttetést is biztosította.

A Wafd párt az ország legjobban támogatott és hamarosan a városi polgárságon kívül a lakosság széles rétegeire, beleértve a falusi lakosságot, kiterjedő hatalmas szervezetté vált. Végül 1922-ben Egyiptom kiharcolta korlátozott függetlenségét. Az egyiptomi helyzetet bonyolította, hogy legalább három tényezővel kellett számolni mindenféle politikai döntés a meghozatalánál: a) a brit hatalom; b) a feudális és katonai körök támogatását élvező khedive; c) a Wafd párt angolok vezette nemzeti demokratikus összefogás. A Wafd párt elsőprő támogatottsága vezetett ahhoz, hogy az alapvetően fair 1922-es választásokon a parlament 211 helyéből 179-et a Wafd párt meg tudott szerezni és így megerősödött egy új, alkotmányos politikai szisztéma.

¹⁶ DEEB, Marius: *Party Politics in Egypt: the Wafd and its Rivals. 1919-1939*. London, Ithaka, 1979.

Bár Egyiptom a teljes függetlenségét nem tudta kivívni, és szekuláris demokratikus átalakulása is korlátozott maradt, de azt az egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az I. világháború döntő változásokat hozott: Egyiptomban feltartóztathatatlanná és visszafordíthatatlanná vált a nemzeti szuverenitás irányába történő elmozdulás.

India

Ma az indiai szubkontinens több államra oszlik, Indiára, Pakisztánra, Bangladesre. Az I. világháború időszakában és az azt követő években az indiai szubkontinens egésze brit fennhatóság alatt állt, noha különböző részei különböző jogi formákban kapcsolódtak Angliához. Bármilyen is volt hivatalosan egyes indiai területeknek a neve, (a területek kb. 1/3-a a különböző bennszülött fejedelmek uralma alatt állt formailag), az egész Indiát a brit korona legragyogóbb ékkövének tekintették. India közel három nemzedék időtartama alatt, az 1857-58-as szíj-felkeléstől kezdve a teljes nyugalom, a konszolidáció, a brit ihletésű intézményrendszer gyors kiépítése, és egy sajátos gyarmati modernizálás térségévé vált. A kortársak a „rendíthetetlen nyugalom éveiről” beszéltek. Eltekintve egy-egy, az európaiak számára inkább romantikus, vagy nevetséges helyi konfliktustól, India megindult az ún. gyarmati kapitalizáció útján, s ez lassú reformokat, az infrastruktúra fejlesztését, a modern oktatás elemének a bevezetését, a társadalom szűk, művelt rétegei számára a modern oktatásba való bekapcsolódást, a gazdaságban pedig a helyi tőkének a megjelenését eredményezte. Azt a benyomást keltette, hogy India a brit birodalmon belül talán még hosszú évszázadokon keresztül a „fehér ember irányításával” a nyugati civilizáció jótéteményeit élvezve fog előre haladni. Olyanfajta „buta” ötletek azonban, mint a dominiumi státusz, ahogyan ez Ausztrália, Új Zéland, Kanada esetében történt, semmiféle realitással nem rendelkeznek és az indiaiak nagy tömegei ezt nem is akarják. Ebben a britek szemében mozdulatlan, tunya, atomizáló, nemzeti homogenitást nélkülöző Indiában hirtelen, váratlanul, észrevétlenül, szinte teljes modern fegyverzetében a háború éveiben egy később legyőzhetetlennek bizonyuló nemzeti függetlenségi mozgalom született meg. Nem kétséges az I. világháborúnak a különleges világtörténelmi hatása az indiai fejleményekben.

Anglia 1914. augusztus 4-i hadüzenete Indiát is hadviselő féllé tette. 1917-ben 120 ezer újoncot, 1918 májusáig 300 ezret soroztak (1913-ban 15 ezret), a háború alatt összesen mintegy félmilliót. Így a külföldre küldött indiai katonák száma 1.200.000-re nőtt. Az indiai egységek főleg Mezopotámiában, kisebb részben Palesztinában harcoltak. Veszteségük halottakban, sebesültekben több mint százezer. Az indiai kormány 128 millió font sterlinggel, a fejedelmek és más lojális elemek „önkéntes adomány formájában” több mint 2 millió font sterlinggel járultak hozzá a költségekhez.¹⁷

¹⁷ Indian Annual Register. 1919. I. 145.

A háború első éveit az indiai politikai élet felszínén továbbra is csaknem teljes nyugalom mutatta. Nemcsak az uralkodó fejedelmek, hanem a Nemzeti Kongresszus is minden módon kifejezte hűségét. 1914-ben B. Basu, a Kongresszus elnöke, úgy vélte, össze sem kell hívni a szervezet ülését, mert most „*az egyesült birodalom képét kell megmutatnunk a világnak*”. Amikor Madrasban mégis összehívták az ülést, az elfogadott határozatok a „*Birodalom ügyének*” támogatására szólították fel. A Kongresszus 1915-évi elnöke, Sir Sinha „*a lojalitás*” hullámáról beszélt, amely „*végigsöpört egész Indián és érintette minden osztály szívét*”, majd így folytatta: „*a bengáli éppen annyira kíván Ófelsége a király és a császár zászlaja alatt harcolni, mint a szikh vagy a pathan*”.¹⁸ 1914-1915-ben még sok szélsőséges is a Birodalom nehéz helyzetéről beszélt, ami indokolja az indiaiak teljes támogatását. Tilak, miután hatéves börtönbüntetését követően kiszabadult, 1914 és 1915 között többször is nyilvánosan kijelentette: sohasem állt szándékában a brit uralom megdöntése. Elítélte a terrorizmust és Nagy-Britannia sikereiben látta az önkormányzat kivívásának kedvező feltételeit.

A hűségnyilatkozatok azonban nem fejezték ki az ország tényleges hangulatát. De még a Birodalmat ékes szavakkal támogatók között is differenciálni kell: sokan, mint Gandhi, teljes együttműködési készségüket fejezték ki, azzal a kiegészítéssel, hogy ez meggyorsítja a nemzeti célok elérését. Az indiai politikai életben használatos nyelvezet a kívülállókát gyakran félreértésekre vezeti, könnyen elkerüli figyelmüket, hogy a nemegyszer szolgálai alázatról vagy beletörődésről tanúskodó nyilatkozatok jelentékeny követeléseket is tartalmaznak. Gandhi érvelését jól jellemzi például az, amit a toborzások melletti propagandakampányok során mondott: „*Ha meg akarjuk tanulni a fegyverek használatát, itt a kitűnő alkalom*.”¹⁹ A nemzeti mozgalom vezetői készséggel magukévá tették a kormánynak azt az egyébként hamis állítását, hogy az indiai háborús erőfeszítések önkéntesek voltak, miután ezt kitűnően fel tudták használni az önkormányzatért folytatott propagandájukban.

Az indiai belpolitikát a háború éveit nagymértékben befolyásolták a nemzetközi viszonyok:

I. A háború kitörését követően az antant nyilatkozatai a háború célját a demokrácia és a nemzeti önrendelkezés elveinek érvényesítésében jelölték meg. Asquith, majd Lloyd George az Európában alkalmazandó elveket Németország gyarmati területeire is kiterjesztették. Ezek után a nemzeti szuverenitás és a parlamentarizmus követelését nem lehetett jogtalanak, vagy törvénytelennek nyilvánítani. Anglia nehézségei és vezető államférfiainak demokratikus hangnemű nyilatkozatai bátorítást adtak a nemzeti mozgalom radikális képviselőinek. Az őszinte lojalitást tanúsító mérsékeltek még inkább háttérbe szorultak (térvesztésükhöz hozzájárult két kiemelkedő vezérüknek, Gokhálának és Pherozeshah (Firoz-sah) Mehtának a halála 1915-ben) és meg-

¹⁸ P. Sitaramayya: *The History of the Indian National Congress*. Vol. I. 1935. Madras, 120.

¹⁹ M. K. GANDHI: *An Autobiography*, Allahabad, 1962. I. 547.

teremtődtek a Nemzeti Kongresszus újraegyesítésének feltételei. A surati ülés után az egyöntetűen liberális vezetőségű Kongresszus, nem utolsósorban Annie Besant fáradhatatlan propagandatevékenységének köszönhetően, 1915. december 31-én „a Brit Birodalmon belüli önkormányzatnak alkotmányos eszközökkel való elérését” tűzte ki célul. 1916 áprilisában Tilak, majd decemberben Annie Besant létrehozta az ír példát követő Home Rule ligákat. Szervezeteik egymással jó kapcsolatot tartottak fenn és mindkettő a Nemzeti Kongresszuson belül maradt. A Home Rule mozgalom minden tartományra kiterjedt és igen nagy népszerűsége tette szert.

2. A világháború kitörése után az egyik legszembetűnőbb folyamat a muzulmánok elidegenedése a Birodalomtól. A vallásközösségi összetartozást tengelyébe állító politika visszájára fordult. Az a mozgalom, amelyet a kormányzat a forradalmi fellendülés ellensúlyozására olyannyira bátorított, most határozottan angolellenessé kezdett érni. Ez az angolellenesség látszólag irracionális okokkal függött össze: a muzulmán oppozíció ugyanis nem az indiai helyzet ellentmondásaira hivatkozott, hanem a török szultán és a kalifa iránti morális elkötelezettségre. Miután Anglia Törökország ellenségeként lépett háborúba, elkerülhetetlenné vált, hogy a muzulmán vezetők az összindiai mozgalomban keressenek szövetségest.

A Muzulmán Liga radikalizálódása Besant és Tilak Home Rule ligáinak célkitűzései elfogadáshoz vezetett. Nagy szerepe volt ebben a folyamatban Mohamed Ali Jinnahnak, aki a Nemzeti Kongresszus és a Muzulmán Liga közötti együttműködést ekkoriban alapvetőnek tekintette az önkormányzat elérése érdekében. Jinnah-t (Dzsinna) „a hindu-muzulmán barátság nagykövetének” nevezték. 1916 decemberében a két szervezet egyidejűleg Lakhnauban tartotta az évi rendes ülését, majd közös tervezetet fogadott el.²⁰ Ez nagy jelentőségű volt abból a szempontból, hogy az ország legfontosabb politikai pártjainak az önkormányzat melletti együttes állásfoglalását tartalmazta, de nem lehet nem észrevenni a további években súlyos ellentmondásokhoz vezető tisztázatlan alapú kompromisszumokat. E kompromisszumok a Kongresszus számára az egységes, szekuláris és demokratikus India elvének feladásával voltak egyenlőek, a Kongresszus ugyanis elfogadta a külön muzulmán képviselő elvét, amely többek között külön választókerületeket és a választott szervezetben arányszámtól, vagy más módon megállapított „súly”-tól függő fenntartott helyeket jelentett. Elfogadták, hogy egyetlen határozat sem léphet törvényerőre, ha az illető testületben bármelyik vallásközösség tagjainak háromnegyede ellenzi azt.

3. A Home Rule mozgalom 1917 tavaszára elért a falvakba is. Az általános erjedés a liberálisokat végleg elszigetelte, de a terrorista tevékenység mind Indiában, mind Indián kívül folytatódott. A Home Rule szervezetek a Kongresszus élcsapatai lettek. Az új, radikális irányzat fejeződött ki abban,

²⁰ SITARAMAYYA: 623-626.

hogy a Kongresszus elnökévé 1917-ben Annie Besant-ot választották.

A kongresszista vezetők nagy reményeket fűztek az Egyesült Államok és személy szerint Wilson elnök támogatásához. Az amerikai elnöknek és más vezető személyiségeknek írt levelekben állandóan azzal érveltek, hogy csak a szabad India tud eredményesen hozzájárulni a szövetségesek ügyének sikeréhez. (Ezt a gondolatot a második világháború éveiben Gandhi fejtette ki részletesen.) Az amerikai sajtó és bizonyos munkás- és liberális szervezetek kétségtelen szimpátiája nem volt elegendő arra, hogy tényleges támogatást nyújtson a függetlenségi mozgalomnak.

Jelentősebbek voltak a brit Munkáspárt és a parlament egyes csoportjainak az indiai önkormányzat szélesítése melletti állásfoglalásai. 1918 elején a Munkáspárt Nottingham-i konferenciája egyhangúlag állást foglalt az indiai Home Rule mellett és ennek elősegítésére külön parlamenti bizottság is alakult. Az indiai Home Rule angol munkáspárti és liberális hívei semmiképpen sem India teljes függetlenségére és elszakadására, hanem a Birodalmon belül maradó India önkormányzati szerveinek fejlesztésére gondoltak.

4. A háborús helyzet lehetővé tette a fegyveres felkelés híveinek aktivizálódását is. Az indiai forradalmárok jelentékeny csoportjai – az Egyesült Államokban, Németországban, Törökországban, Afganisztánban, Japánban és 1917 végétől Szovjet-Oroszországban gyülekeztek. 1914. szeptember 3-án jött létre a Baráti India Német Szövetsége, amely pénzzel, ösztöndíjakkal és fegyverrel segítette a Berlinben és Hamburgban tevékenykedő indiai forradalmárokat, köztük Hardayalt és Chattopadhyaya-t, akiknek nagy befolyásuk volt a Punjab-i illegális szervezetekre.

A legfantasztikusabb akciót a Berlinben szervezett Indo-German Mission hajtotta végre. A misszió vezetőit, Mahendra Pratap rádzsát és Barakatullah-t fogadta a császár, és Bethmann-Hollweg kancellár német támogatást ígérő levelet adott át nekik. Úton Afganisztán felé Isztambulban a szultán a muzulmánokat a hindukkal való együttműködésre felszólító iratot adott át nekik. 1915 októberében elérték Kabult. 1915. december 1-én Kabulban megalakult India ideiglenes kormánya, mahendre Pratap elnökletével.

Az afgán emir elismerése további ösztönzést adott a misszióknak egy, a muzulmán Kelet csaknem egész területén kibontakozó szervezkedésnek. Ez a szultán támogatását élvező összeesküvés a hagyományos műveltségű indiai muzulmán vezetők tekintélyes részére kiterjedt és bár a dzsihad, a szent háború meghirdetése nem járt sikerrel, előkészítette a talajt az 1919-ben kezdődő és a Kongresszussal együttműködő kalifátusi mozgalom számára. A kabuli ideiglenes kormány közvetlen hatást nem tudott Indiára gyakorolni és 1917-ben az emír megváltozott elképzelései következtében tevékenysége megszűnt.

5. Az 1917. októberi oroszországi forradalom közvetlenül és azonnal éreztette hatását. A nagy muzulmán szervezkedés indiai, több ezer embert számláló csoportjai Közép-Ázsiába, elsősorban Taskentbe menekültek. A németekből ki-

ábrándult hindu emigránsok egy része már 1918-ban Moszkvában tűnt fel. Ezek az emigráns szélső-nacionalisták a bolsevik eszmék erőteljes befolyása alá kerültek. 1918-ban Taskentben indiaiakból álló kommunista szervezet kezdte meg munkáját, amelyből az indiai kommunista mozgalomban később nagy szerepet játszó Muzaffar Ahmad és mások mint tapasztalt vezetők kerültek ki. Chattopadhyaya Pratap, Barakatullah és a többi forradalmárnak személyes kapcsolata volt a bolsevik vezetőkkel, köztük Leninnel.²¹

A háború elhúzódása a rendíthetetlen nyugalomról tanúskodó képet gyorsan megváltoztatta. Amennyire gyümölcsöző évek voltak ezek az indiai gyáriparosok számára, annyira nyomasztókká váltak a mezőgazdasági és kézműves népesség számára. A lélektani hatás is figyelemreméltó: Nagy-Britannia nem mindenható, nem legyőzhetetlen, szüksége van az ázsiaiak segítségére! A gyarmati uralom által az utóbbi években előtérbe állított muzulmán felső rétegeket nyugtalanította, majd elidegenítette a Törökország ellen viselt háború. 1916-ban már India mindkét nagy pártja a birodalmon belüli önkormányzat mellett foglalt állást. A Nemzeti Kongresszus és a Muzulmán Liga lakhnauai paktuma háttérbe szorította mind a liberálisokat, mind a vallásközösségi szeparatizmus hirdetőit. Első ízben jött létre az indiai társadalom egészére kiterjedő polgári-nemzeti felszabadító mozgalom.

A háborús esztendő alatt hirtelen megduzzad ipari munkásság fellépése 1918-ban már nem volt elhanyagolható társadalmi jelenség. A megélhetési nehézségek elleni tiltakozásul Ahmadabad, Madras, Bombay, Calcutta gyáraiban munkabeszüntetésekre került sor. A Nemzeti Kongresszus új, radikális vezetői bámulatra méltó politikai érzékkel vették észre a még csak sarjadzó munkásmozgalom megnyerésének fontosságát: az 1918. december – 1919 január között 125 000 résztvevővel végbement Bombay-i textil munkás sztrájk idején Gandhi személyesen vállalkozott a közvetítésre. Az eredmény: 20%-os béremelés, valamint a szakszervezetek felsorakozása a Kongresszus zászlaja alá. A munkaadók és alkalmazottak vitáinak megoldására békekamarákat és választott bíróságokat hoztak létre.

Az antikolonialista mozgalom sikeresen kezdte egyesíteni a szubkontinens különböző osztályait és vallásközösségeit. A brit hatóságok preventív intézkedésekre szánták rá magukat: 1919. március 18-án nyilvánosságra hozták a Rowlett-törvényeket, amelyek teljhatalmat biztosítottak a főkormányzónak és lehetővé tették a bírói ítélet nélküli letartóztatásokat. Az elmúlt hónapokban gyakorivá lett gyűlések, felvonulások és sztrájkok száma azonban nem csökkent, a függetlenség követelése ilyen vagy olyan formában az indiai társadalom legkülönbözőbb rétegeiben visszhangra talált. A Rowlett-törvények meghirdetése kiábrándítóan hatott a brit engedményekben feltétlenül bízó liberális körökre és siettetett teljes elszigetelődésüket.

²¹ G. ADHIKARI: *Documents of the History of the Communist Party of India*. Vol. I. Delhi 85, 112, 115, 215.

Április 6-ára a Nemzeti Kongresszus Gandhi javaslatára általános harcot hirdetett, amelynek értelmében nemcsak az üzleteket tartották zárva, hanem mindenfajta munkavégzést felfüggesztettek. A Nemzeti Kongresszus hatalma és még a vezetők által sem várt tömegbefolyását mutatták a hartal sikerei Punjabban, Bengalban, az Egyesült Tartományokban, Biharban, Orissában és Madrasban. A politikai harcba ilyen széles tömegek most kapcsolódtak be először India történetében. Tapasztalatai, szervezettsége, tudatossága, nem utolsó sorban vezéregyéniségei révén az indiai polgárság felkészült arra, hogy a parasztok és munkások megmozdulásait is ellenőrzése alá vonja.

A Montagu-Chelmsford reformok

A brit vezető köröknek 1916-1917-től tudomásul kellett venniük, hogy a háború elhúzódása olyan viszonyokat teremtett Indiában, amelyek új reformokat igényelnek. A gyarmati uralom számára félelmetes következményekkel járhatott az indiai nemzeti polgárság gazdasági-politikai megerősödése, a Nemzeti Kongresszus tömegbázisának mindeddig elképzelhetetlen mértékű növekedése és a vallásközösségi ellentétek érzékelhető csökkenése. Londonnak a rend erőszakos helyreállítására irányuló lépések megtétele (mint a Rowlet-törvények bevezetése) mellett a brit-ellenes erők megosztását célzó engedmények stratégiáját is ki kellett dolgoznia. 1917 augusztus 20-án fogadták el az Alsóházban Edwin Montagu India-ügyi miniszter előterjesztésében az Austin Chamberlain és Lord Curzon közreműködésével elkészített kormánynyilatkozatot: *„Ófelsége kormányának az indiai kormánnyal teljes egyetértésben levő politikája olyan politika, amely a közigazgatás minden ágazatában növeli az indiaiak részvételét és fokozatosan fejleszti az önkormányzati intézményeket a Brit Birodalom integráns részét épező India fejlődésének folyamatos megteremtése érdekében.”*²² A nyilatkozat tartalmazta az angol India-politika két fő elemét a gyarmati periódus hátralevő éveiben: az önkormányzat pontos értelmezésének homályban hagyását és az alkotmányos fejlődés hosszadalmasan és szakaszosan megvalósuló folyamatként történő értelmezését. Ezek domináltak abban az 1919 júliusában közzétett jelentésben, amely Montagu miniszter és az indiai alkirály, Chelmsford nevét viselte. A jelentés olyan erőteljesen hangsúlyozta, hogy a reformok az önkormányzat irányában jelentenek előrehaladást, hogy a gyarmati pozíciókat megtartani igyekvő alsóházi képviselők közül többen hitelt adtak ennek. Az így keletkezett nyugtalanságot, félreértést azonban Montagu 1919. február 3-i magyarázata eloszlatta, mondván, hogy a reformok *„összhangban vannak Angliának mint Indiát illetően szuverén és elidegeníthetetlen jogokkal rendelkező legfőbb hatalomnak az érdekeivel.”* A Montagu-Chelmsford jelentésen alapuló *„India kormányzásáról szóló tör-*

²² SITARAMAYYA: 134.

vény" 1919. december végén lépett életbe.²³

Az alkirály mellett kétkamarás törvényhozó szervezet hoztak létre: az Államtanácsnak 27 kinevezett és 33 választott tagja, a Törvényhozó Gyűlésnek 42 kinevezett és 103 választott tagja volt. A végrehajtó hatalom viszont félreérthetetlenül brit kézben maradt, a 7 tagú Végrehajtó Bizottságban mindössze 3 indiai foglalt helyet, szükségállapot esetén pedig az alkirály gyakorolt minden hatalmat. Központi hatáskörben maradt a védelem, a külügyek, a bírásokodás, az öszindiai szolgáltatások, valamint a vám- és kereskedelmi szabályozás.

Amikor a Nemzeti Kongresszus 1919 decemberében Amritsarban tartott ülésén a küldöttek többsége az önkormányzat elveivel összhangban álló felelős kormányt követelt, egyedül a liberálisok zárkóztak el. A muzulmán politikai vezetők nagyobbik és befolyásosabb része továbbra sem szakított a Kongresszussal, sőt legjelentősebb szervezetük, a török szultanátus és kalifátus megmentésére alakult Khilafar Bizottság részt vett az 1920. augusztus 1-én indított „együtt nem működési kampányban”.

Gandhi az „együtt nem működés” politikáját élesen különválasztotta az ellenállás erőszakos formáitól. De elutasította a „passzív ellenállás” terminust is azzal, hogy az együtt nem működés „egy intenzíven aktív állapot – aktívabb, mint a fizikai ellenállás vagy az erőszak.”²⁴ Később a polgári elégedetlenség fogalmával kötötte össze, amely az állam azon törvényeivel szembeni elégedetlenséget jelenti, amelyek „Isten törvényeivel kerültek összeütközésbe.”²⁵

Az együtt nem működési kampány koncepciója magába foglalta a brit áruk bojkottját, a tisztességekről való lemondást, a kormány által fenntartott iskolák mellőzését, a választásokon való részvétel megtagadását, a swadeshi előmozdítását, különösen a kézi szövés-fonás terjesztését, a hindu-muzulmán egység fenntartását és az érinthetlenség felszámolását. Mindezeket a nagpuri ülés elé terjesztették.

1920-ban Gandhi érvelésében kiemelkedő helyet foglaltak el a muzulmánok sérelmei, amelyek Anglia török-ellenes politikájából fakadtak. Gandhi egész Indiát egyesíteni tudta az együtt nem működés elvének efogadtatásával. A mérföldkőként tekintett nagpuri határozatok a párt történetében első ízben mondták ki, hogy a harc célja a swaraj, amely Gandhi előterjesztése szerint a „Birodalmon belül valósul meg, ha lehet, és kívülről, ha elkerülhetetlen”. A „swaraj” kifejezést angol szövegben továbbra sem szokták lefordítani, funkciója épp ez az volt, hogy használói politikai állásfoglalásuktól, helytől és időtől függetlenül hol „függetlenséget”, hol „önkormányzatot” értettek ezen. A swaraj-nak Nagpurban adott forradalmi definiálása tette a Nemzeti Kongresszust modern politikai tömegpárttá.

²³ Vidya Dhar MAHAJAN: *Constitutional Changes from 1919 to 69 IN: The Cambridge History of India.* 604-608.

²⁴ „Young India”. 1920. augusztus 25.

²⁵ M. K. GANDHI: *Ethical Religion.* Madras 1930. 45.

A mozgalom csúcspontján, a kortársakat is meglepő fordulat következett be. India hatszázezer nyomorba és tudatlanságba süllyedt jelentéktelen falvának egyikében Chauri Chaurában egy olyan incidens történt, amely átmenetileg véget vetett a brit-ellenes mozgalomnak. A hatósági terror miatt feldühödött parasztok megrohmozták a rendőrséget és több rendőrt megöltek 1922. február 4-én. Az incidensnek senki – a britek sem – tulajdonítottak nagy jelentőséget. Mahatma Gandhi azonban, aki ekkor már elvitathatatlan egyszemélyi vezetője volt a függetlenségi mozgalomnak, váratlanul, a kis ismeretlen falvak eseményeire hivatkozva, leállította a világ ekkor legnépesebb országának ellenzéki harcát.

A Chauri Chaurában történtek után a Munkabizottság sürgősen (február 11-12) összeült Bardoliban. Gandhi javaslatára a polgári engedetlenségi kampányt meghatározatlan időre felfüggesztették és elítélték nemcsak a Chauri Chaura-i, hanem a rendőrséggel való, halálos áldozatokkal járó összeütközésekre alkalmat adó gorakhpuri, bombayi és madrasi cselekményeket is. Az ülés résztvevői együttérzésüket fejezték ki „*a vadállatiasan meggyilkolt rendőrök*” családjaival és utasították a Kongresszus Párt helyi szervezeteit, hogy hívják fel a parasztokat az adófizetés folytatására és biztosították a földesurakat, hogy a mozgalom nem irányul ellenük. A Munkabizottság úgynevezett konstruktív programot fogadott el amely a nemzeti egység elősegítését a kézi szövés-fonás népszerűsítésén kívül a műveltségi szint emelésével, az érinthetlenség felszámolásával és a vallásközösségi viszályok kiküszöbölésével akarta elérni.

A kampány felfüggesztésének megmagyarázása Gandhi számára sem volt könnyű. Február 16-án a „*Young India*”-ban „*rémített Chauri Chaurában*” című cikkében így érvelt: „*Isten ismét kinyilatkoztatta magát előttem, bár értelmetlen voltam erre. Harmadszor figyelmeztetett, hogy India még nem szabadult meg az erőszak szellemétől... Ha India hisz az erőszak elvetésében és reménykedik a szabadság trónusára való vérnélküli feljutásban, akkor a csőcselék kitörései szomorú előjelek! Chauri Chaura Isten intó keze volt. Megmutatta azt az utat, amelyre India könnyen ráléphetett volna, ha nem vagyunk annyira elővigyázatosak. Ha nem akarjuk, hogy az erőszakmentesség erőszakká fajuljon, szégyenszemre vissza kell fordulnunk és újra békés légkört kell teremtenünk...*”²⁶

Gandhi nemcsak az erőszakmentesség etikai elveit tartotta szem előtt. Mint izig-vérig reálpolitikus pontosan mérlegelte már Chauri Chaura előtt is annak veszélyét, hogy a Munkabizottság az általa elindított engedetlenségi kampányt nem képes áttekinteni. Amikor 1921 novemberében a walesi herceg látogatása alkalmából az egész országra kiterjedő sikeres bojkott a rendőrséggel való véres összetűzésekre vezetett, Gandhi úgy nyilatkozott: „*nem érzem magamat teljesen képesnek, hogy ezt a szellemet ellenőrizzem és meghatározott keretek között tartsam. A Munkabizottságnak figyelembe kell ven-*

²⁶ „*Young India*” 1922. február 16.

nie a kialakult helyzetet és el kell döntenie azt, hogy lehetséges-e ösztönöznie a polgári elégedetlensége, amíg nem értük el a tömegek fölötti teljes ellenőrzést. Én személy szerint arra a következtetésre jutottam, hogy újabb tömeges méretű polgári engedetlenségi mozgalmat jelenleg nem lehet elindítani.”²⁷

Jawaharlal Nehru, noha ő maga azok közé tartozott, akik a harc leállítást értetlenséggel fogadták, ugyancsak beismerte, hogy a mozgalom polgári vezetésének biztosítása kívánta meg az engedetlenségi kampány felfüggesztését. „Tulajdonképpen nemcsak a Chauri Chaurában történt események miatt függesztették fel a polgári ellenállást, noha a legtöbben ezt hitték... Ebben az időben mozgalmunk látszólagos ereje és a széleskörű lelkesedés ellenére széthullással fenyegetett. Megszűnőben volt minden szervezettség és fegyelem, majdnem minden jóemberünk börtönben ült, a tömegek pedig még nem tanulták meg, hogyan vigyék tovább a mozgalmat. Jóformán bárki kezébe vehette, ha akarta, valamelyik kongresszusi bizottság irányítását és valóban nagy számban kerültek felszínre nem kívánatos elemek, köztük provokátorok is ... nem lehetett őket távol tartani.”

Később nyilvánvalóvá vált, hogy az indiai vezetők nagy bölcsességről tettek tanúbizonyságot. Felismerték, hogy a Nagy Háború teljesen megváltoztatta a brit uralom perspektíváit. Értékelésük szerint az erőszak terjedése az indiai nemzeti mozgalom szétveréséhez vezetne, míg egy jól szervezett nem fegyveres ellenállás fokozatos reformokhoz, és a szélsőségesek visszaszorításához. Az Indiai nemzeti Kongresszus Párt vezetői, mindenekelőtt Gandhi és Nehru tudatában voltak annak, hogy elindult a történelem nagy korszakváltása, amelynek következtében az egész világpolitika átrendeződik, és az európai gyarmatosításnak hamarosan vége szakad. Álláspontjuk helyességét a történelem igazolta, alig két évtizeddel a függetlenségi mozgalom megalázó veresége után India kivívta teljes függetlenségét.

²⁷ „The Daily Herald” 1921. nov. 28.

